

ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ ВІДРОДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Чорнобильська катастрофа має істотний вплив як на довкілля, так й на соціальні та економічні аспекти повсякденного життя населення. З 1986 р. Україна, як і міжнародне співтовариство, докладає зусилля задля реабілітації радіоактивно забруднених територій. Уряд України оголосив мету відновлення на цих територіях нормального життя, у зв'язку з чим ряд установ залучено до контролю радіологічних і соціальних наслідків катастрофи. Проте складна система індикаторів, яка дала б змогу визначити ефективність дій щодо відновлення, й досі не введена у дію. У статті аналізується можливість використання індикаторів, запропонованих CSD, для вимірів процесу відновлення.

Keywords: *Consequences of Chornobyl accident; recovery of the affected areas; sustainable development; indicators.*

Ключові слова: *наслідки Чорнобильської катастрофи, відродження територій, сталий розвиток, індикатори.*

Ключевые слова: *последствия Чернобыльской катастрофы, возрождение территорий, устойчивое развитие, индикаторы.*

Для подолання наслідків Чорнобильської катастрофи Уряд України щорічно витрачає до 5% Державного бюджету, з яких близько 95% сплановується на соціальні виплати громадянам. Окрім того, щорічно уряди країн, а також численні громадські організації надають фінансову та організаційну підтримку для відродження життєдіяльності населення на постраждалих територіях. Процес відродження та повернення до нормального життя постраждалих територій офіційно відображений у документах національного законодавства [1] та підтриманий міжнародною спільно-

тою у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 19 листопада 2007 р., яка проголошує 2006–2016 роки *десятиліттям сталого розвитку постраждалих територій*.

Наслідки Чорнобильської катастрофи глибоко вивчаються українськими і міжнародними дослідниками й були представлені, зокрема, на Чорнобильському форумі ООН (Відень, 2005 р.). Проте потребує розробки методика, яка дасть можливість об'єктивно оцінити процес наближення соціокультурного та соціально-екологічного стану громад постраждалих територій до “нормальності”, яка б включала різні сфери життя. А поняття “нормальності”, “нормальної життєдіяльності” та “нормального життя” у контексті відродження постраждалих територій потребують визначення.

Важливо зазначити, що термін “повернення до нормальної життєдіяльності” ми розглядаємо лише щодо територій, з яких населення не було евакуйоване чи відселене, і де постійно проживає понад 2 млн осіб. Тобто маються на увазі усі постраждалі території, за винятком Зони відчуження та Зони обов'язкового відселення.

Наслідки Чорнобильської катастрофи та передумови сталого розвитку постраждалих територій

Незважаючи на те що в суспільній свідомості пріоритетність “фактора Чорнобиля” серед ризикогенних чинників поступово знижується (частка тих, хто побоюється наслідків аварії на ЧАЕС, зменшилася з 47% у 1992 р. до 18% у 2008 р.), подолання наслідків залишається актуальною проблемою.

Заходи щодо подолання екологічних, соціальних та економічних наслідків найповніше відображені у національних доповідях та програмах подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Спробуємо окреслити заходи, які реалізуються в рамках Загальнодержавної цільової про-

грами подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки [1], та повідомлення профільних міністерств.

Чорнобильська катастрофа – це насамперед радіоекологічна катастрофа. Для аналізу стану довкілля здійснюється щорічний моніторинг площі та щільності радіаційного забруднення територій. Дослідження свідчать, що за минулий після аварії період потужність дози зовнішнього опромінення значно зменшилася – на декілька порядків величин. Зокрема, за даними Міністерства надзвичайних ситуацій, з усіх радіаційно забруднених населених пунктів, а це 2 тисячі 130 населених пунктів, на цей час, за результатами паспортизації, 332 населені пункти, що віднесені до зон радіоактивного забруднення, за радіологічними показниками, можуть бути виведені за їх межі. А 431 населений пункт, за радіологічними ознаками повинен бути переведений з однієї зони до іншої, безпечнішої [2]. Також здійснюється моніторинг за харчовими продуктами (молоком, картоплею, дарами лісу), які є основним джерелом внутрішнього опромінення населення.

Соціальний захист населення та аналіз соціальних наслідків Чорнобильської катастрофи здійснює Міністерство праці та соціальної політики України. Станом на квітень 2009 р. статус постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи в Україні мають близько 2 мільйони 307 тисяч осіб. Серед них – понад півмільйона – діти [3]. Понад 17 тисяч родин одержують пільги у зв'язку з втратою годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою.

Дані щодо стану здоров'я постраждалого населення надаються за результатами щорічної диспансеризації. Зокрема, це інформація про рівні та поширеність захворювань серед різних вікових груп, рівні та питому вагу смертності від різних захворювань.

Окрім моніторингу за станом здоров'я населення, відповідно до Національної програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи Інститутом соціології НАН

України (1992–2005 рр.) здійснюється “Соціально-психологічний моніторинг наслідків Чорнобильської катастрофи”. Моніторинг спрямований на виявлення наслідків Чорнобильської катастрофи [4]:

– соціально-економічних – пов’язані з перерозподілом коштів, зміною видів занять, новими формами господарювання, відтворенням спеціальної соціальної структури;

– політико-правових – у галузі демографії, міграції, соціального захисту, а також пов’язані зі зміною нормативно-правової бази та реорганізацією соціальних сфер;

– етнокультурних – зміна цінностей, звичаїв, моралі, комунікаційних процесів, виховання та ін.;

– соціально-психологічні наслідки – психологічний стан людей, мікросоціум, стереотипи, установки, очікування, поведінка, адаптація, міграція, втрата соціальної орієнтації, соціальна взаємодія та ін.

Окрім впливу на довкілля та соціум, Чорнобильська катастрофа порушила виробництво в багатьох регіонах, було змінено структуру трудових ресурсів, адже евакуйовано майже 116 тисяч осіб, виникли витрати на будівництво житла для переселенців.

Загальнодержавна цільова програма подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки визначає необхідність підвищення рівнів працевлаштування населення на постраждалих територіях, сприяння зарубіжним та вітчизняним інвестиціям, а також підвищення професійно-кваліфікаційного складу населення.

Проте економічні показники здебільшого не враховуються при моніторингу постраждалих територій. Частково такі показники можна виокремити зі статистичних даних районних та обласних державних адміністрацій. Наприклад, одна з галузей, які постраждали найбільше, це сільське господарство. Так, в Україні забруднено понад 5 мільйонів га земель, на яких проживало близько 3 мільйонів людей. У перші роки після аварії практично припинено ведення вівчарства, хмелярства, льонарства на українсько-

му Поліссі, вилучено з землекористування територію Зони відчуження. Проте втрати від вилучення земель сільськогосподарського призначення в сучасній системі моніторингу не враховуються. Відтак зусилля щодо зміни профілю призначення земель та введення їх в обіг для інших цілей на даному етапі не фіксується в рамках існуючих систем моніторингу.

Також поза увагою існуючого моніторингу опинилася динаміка змін лісових і водних ресурсів та позитивний вплив, зумовлений зниженням антропогенного навантаження на постраждалі території. Майже заповідний режим територій Чорнобильської зони відчуження сприяє збагаченню фауністичних комплексів, збільшується присутність видів тварин, які підпадають під охоронні статуси за Червоною книгою України. Вчені аналізують видову структуру та складають списки видів тварин, які реально проживають або реально можуть бути виявлені на території Чорнобильської зони відчуження та на прилеглих територіях, проте ці дані аналізуються у Міністерстві охорони навколишнього природного середовища та не враховуються при комплексному аналізі наслідків Чорнобильської катастрофи.

Незважаючи на відсутність комплексності діючого моніторингу, а відтак на брак повної інформації завдяки системним дослідженням наслідків Чорнобильської катастрофи, науковці отримали ряд значущих висновків.

По-перше, Чорнобильська катастрофа – це екологічне лихо, її впливу зазнали усі сфери життєдіяльності людини на постраждалих територіях. Окрім радіаційного забруднення територій, населення характеризується соціальною дезадаптацією, синдромом жертви, пасивністю (Ю.Саєнко, Н.Ходорівська), скороченням тривалості життя, зростанням рівнів смертності (Е.Лібанова, М. Омелянець), а також зниженням рівнів доходів громадян через ненадходження інвестицій та зміну структури виробництва (В.Холоша).

По-друге, наслідки катастрофи мають довготривалий характер, що ускладнює можливість їх оцінки, оскільки з часом виявляються віддалені наслідки. Для цього необхідний постійний моніторинг. Наприклад, певні захворювання, які пов'язують з радіаційним опроміненням, можуть проявлятися через багато років, так само вплив на економічну ситуацію можна зафіксувати лише постійно порівнюючи економічний стан територій.

По-третє, часто соціально-економічні наслідки Чорнобильської катастрофи важко відділити від соціально-економічних наслідків розпаду Радянського Союзу. Як наслідок, скорочення виробництва, а також тривалий період економічної перебудови негативно відбилися на способі життя та здоров'ї усього населення України, у тому числі населення на постраждалих територіях.

Постає проблема створення індикаторів, які дали б змогу аналізувати відродження нормальних умов життєдіяльності громад. Однією з найпоширеніших на даний час концепцій, які дають можливість здійснювати моніторинг взаємодії природи та суспільства, є концепція сталого розвитку. Уже з кінця 1980-х років вона домінує у світі, і саме Чорнобильська катастрофа була одним із тих чинників, які сприяли кристалізації концепції. Сталий розвиток передбачає поєднання трьох компонент – екологічної, економічної та соціально-інституційної і може бути застосований для оцінки стану та розробки сценаріїв програм і проектів відродження постраждалих територій.

Основні засади концепції сталого розвитку

Концепція сталого розвитку набула міжнародного поширення після публікації звіту Міжнародної комісії з довкілля та розвитку “Наше спільне майбутнє”, який часто називають “Звіт Брутланд” (1987 р.). У звіті сталий розвиток визначається як розвиток, за якого “людство має можливість стало розвиватися – задовольняти бажання теперішніх поколінь, без загрози для задоволення по-

треб майбутніх поколінь” [розділ 2, п.3]. Таке визначення досить загальне, проте залишається чи не єдиним загально визнаним, адже в наукових колах досі не існує його єдиного тлумачення. Більшість дослідників погоджуються, що сталий розвиток передбачає поєднання екологічної, соціальної та економічної компонент, тобто є біоекономічною моделлю.

В основу моделі покладено ідею, що економічна активність повинна приводити до благ усього людства, одночасно зберігаючи біофізичну систему, необхідну для його існування. Соціальна компонента у моделі підкоряється економічній та відповідає існуючим екологічним обмеженням. Схематично ця концепція зображується у вигляді трьох кіл, що перетинаються. Дане визначення закріплене і затверджене в документах таких міжнародних організацій, як Організація економічного співробітництва і розвитку та Комісія сталого розвитку ООН.

Вимірювання сталого розвитку

Прагнучи розробити методику оцінки сталого розвитку, дослідники зіткнулися з рядом труднощів, зокрема з підбором індикаторів для їхнього вимірювання. Система вимірювання повинна бути настільки комплексною, щоб індикатори вимірювали не лише показники “розвитку економіки” або “стану довкілля”, а й характеристики їх взаємодій.

Уперше необхідність створити систему індикаторів для вимірювання сталого розвитку була задекларована на міжнародній арені у 1992 р., коли було прийнято План дій на 21 століття, у розділі 40 якого зазначається: “Індикатори сталого розвитку повинні бути створені таким чином, щоб надати ґрунтовну основу для процесу прийняття рішень на всіх рівнях і для сприяння забезпеченню саморегульованої стійкості комплексних екологічних систем і систем розвитку” [5].

Індикатори повинні відповідати таким характеристикам (вимогам) [6]:

- бути репрезентативними для вибраної системи;
- мати наукову основу: їх можна перевірити, вони піддаються експерименту, вони є відтворюваними;
- бути за своєю природою обчислюваними;
- бути чутливими і дієвими в часі та просторі.

Комісія сталого розвитку визначає ще три критерії до індикаторів сталого розвитку [6]:

- інтернаціональність – належить до тем, що враховуються при оцінці сталого розвитку у більшості країн;
- унікальність – надають необхідну інформацію, яку неможливо отримати з інших джерел;
- операційність – можуть бути обчислені на базі наявних показників чи індикаторів досліджуваної країни.

На сьогодні науковцями та практиками уже запропоновано декілька систем, які комплексно оцінюють можливості впровадження сталого розвитку на рівні країни, регіонів та окремих населених пунктів, проте кожна з них використовує різні підходи до визначення сталого розвитку та необхідності розвитку чи збереження компонентів сталого розвитку. До найпопулярніших досліджень, які спрямовані на визначення критеріїв та методології створення індикаторів, належать передусім роботи Комісії сталого розвитку ООН [6], Наукового комітету з проблем довкілля (the Scientific Committee on Problems of the Environment) [7], Групи Балатон (the Balaton Group) та деякі інші дослідження. Загалом, The Compendium of Sustainable Development Indicator Initiative, що здійснює реєстрацію ініціатив вимірювання сталого розвитку, у 2009 р. уже налічував понад 800 таких спроб. Серед них – 91 зразок глобальних індикаторів, 247 національних, 130 регіональних та 340 місцевих, на рівні міста або громади [8]. Спробуємо проаналізувати одну з найпопулярніших систем індикаторів, розроблених Комісією сталого розвитку ООН, та розгля-

немо можливості її використання для моніторингу наслідків Чорнобильської катастрофи.

Перспективи застосування індикаторів Комісії сталого розвитку ООН

Розглянемо індикатори сталого розвитку, запропоновані Комісією сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй (ЄСР) [7]. Ця комісія була створена у 1992 р. за підсумками Конференції ООН з питань довкілля та розвитку та під патронатом Ради з економіки та соціальних питань (Economic and Social Council). У публікації 1996 р. ЄСР уперше сформувала систему з 134 індикаторів, які були згруповані відповідно до основних напрямів сталого розвитку: соціального, економічного, екологічного та інституційного. Вони збігалися з відповідними розділами Порядку денного на 21 століття (Agenda 21). У 2001 р. унаслідок внесених змін кількість індикаторів значно зменшилася – зі 134 важливих до 50 основних. Ці індикатори згруповані за категоріями: бідність, державне управління, здоров'я, освіта, демографічна ситуація, ризики природних катастроф, атмосферне забруднення, земля, океани/моря/береги, прісна вода, збереження біорізноманіття, економічний розвиток, глобальне економічне партнерство, система споживання та виробництва.

Розгляд можливості застосування індикаторів, запропонованих Комісією сталого розвитку, дає підстави для висновку, що основна перевага такої системи – можливість урахування різноаспектних факторів у єдності. Зокрема, це стосується економічних показників, які включають інвестиції, енергоефективність економічної діяльності, ресурсоемність економіки, використання відновлюваних джерел енергії та інше.

Із 50 індикаторів, запропонованих Комісією сталого розвитку до аналізу наслідків Чорнобильської катастрофи, 43 індикатори покривають широкий спектр проблем, пов'язаних з наслідками Чорнобильської катастрофи, а

7 індикаторів не можуть застосовуватися і потребують заміни. Неможливість застосування пов'язана з їх масштабістю – орієнтацією на характеристики країни та географічні умови (індикатори щодо стану океанів, берегової лінії, опустелювання). Також неактуальним для України загалом та постраждалих територій зокрема є індикатор письменності, адже, за даними Звіту з людського розвитку, 99, 6% осіб в Україні є письменними. У такому випадку можна використовувати індикатор кількості років навчання на одну особу в середньому.

Щодо індикаторів, які розраховані на загальнодержавний масштаб, частина з них піддається адаптації для застосування на регіональному рівні. Наприклад, співвідношення іноземних інвестицій та ВВП може бути замінено на співвідношення між рівнем інвестицій та бюджетом відповідного району чи області.

Аналогічна трансформація може використовуватися при аналізі кількості туристів, що відвідують територію. Це важливий показник для аналізу обміну досвідом та інформацією між постраждалими територіями та іншими регіонами України.

Такий індикатор, як “частка населення, яка проживає у нетрях” доцільно замінити на інший – “частка населення поза національною межею бідності”. А до індикатора найпоширеніших хвороб доцільно додати індикатор онкозахворювань.

Окрім того, концепція не враховує специфічні показники Чорнобиля, як, наприклад, радіаційне забруднення територій та ті індикатори, які пов'язані з соціальною дезадаптацією та втратою населенням орієнтирів. Відтак проаналізована система індикаторів потребує доповнення.

Таким чином, оцінено перспективи застосування концепції сталого розвитку для оцінки процесу наближення соціокультурного та соціально-екологічного стану громад постраждалих територій до “нормальності”.

Сталий розвиток динамічна концепція. Суспільство та довкілля, технологія та культура, цінності та прагнення змінюються, проте в комплексі повинні давати змогу для постійного гнучкого розвитку, який і називається сталим розвитком. На практиці це означає, що результат таких комплексних змін та взаємодій не може бути передбачений шляхом аналізу та відбору найбільш імовірних сценаріїв розвитку. Адже, навіть володіючи інформацією про те, які фактори обмежують розвиток та впливають на нього, неможливо передбачити усі можливості еволюційного процесу. Встановлено, що концепція сталого розвитку дає змогу здійснювати системний моніторинг взаємодії людини та суспільства, саме тому доцільно використовувати її для аналізу змін, що відбуваються на території, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Запропоновану Комісією сталого розвитку систему індикаторів доцільно використати як основу майбутньої методології для аналізу ситуації, динаміки змін та реалізації шансів нормальної життєдіяльності постраждалих. Проте потрібно адаптувати деякі показники до специфічних аспектів постраждалих територій. Перевага застосування індикаторів, запропонованих Комісією сталого розвитку, полягає у можливості виявлення характеру наслідків Чорнобильської катастрофи та необхідності втручання у тих сферах, які не є предметом традиційного моніторингу наслідків Чорнобильської катастрофи.

Проте індикатори, запропоновані Комісією сталого розвитку, не враховують показників соціального капіталу, активності/пасивності населення, втрати людського капіталу внаслідок міграції та деяких інших. Тому доцільно розглянути інші системи вимірювання сталого розвитку, зокрема на регіональному рівні.

Оскільки одним із наймасштабніших і довготривалих наслідків Чорнобильської катастрофи є соціально-психологічні наслідки, то систему показників Комісії сталого

розвитку доцільно доповнити результатами соціологічних досліджень та експертних оцінок.

Література

1. Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки : Закон України від 14 березня 2006 року №3522 // Урядовий кур'єр. – 2006. – 13 квітня.
2. З виступу міністра з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи В.Шандри на парламентських слуханнях “Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи” 8 квітня 2009 року. Стенограма засідання Верховної Ради України.
3. Доповідь заступника міністра праці та соціальної політики Володимира Барабаша на парламентських слуханнях на тему “Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи” у Верховній Раді України, 8 квітня 2009 року. Стенограма засідання Верховної Ради України.
4. Саєнко Ю., Амджадін Л., Ходорівська Н., Чепурко Г., Піддубний В., Трофименко О. Соціальні пріоритети національної політики подолання наслідків Чорнобильської катастрофи // Постчорнобильський соціум: 20 років по аварії. Чорнобиль і соціум. – Вип. 11. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 8–38.
5. Nak, Tomas, Bedrich Moldan and Arthur Lyon Dahl (eds.), 2007. Sustainability Indicators: A Scientific Assessment. SCOPE Vol. 67. Washington, D.C., Island Press. – 413 p.
6. United Nations, 2007. Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies, New York: United Nations.
7. Meadows D. 1998. Indicators and Information Systems for Sustainable Development. Hartland Four Corners, VT: Sustain. Inst.
8. Міжнародні інструменти сталого розвитку (International Instruments on Sustainable Development) 2000. Compendium of Sustainable Development Indicator Initiatives [Електронний ресурс] // Режим доступу : <https://www.iisd.org/measure/compendium/>